

С.І. ГАЛКІН

Державний дендрологічний парк «Олександрія» НАН України
Україна, 09113 Київська область, м. Біла Церква

ДЕРЖАВНИЙ ДЕНДРОЛОГІЧНИЙ ПАРК «ОЛЕКСАНДРІЯ» НАН УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

На основі архівних матеріалів досліджено історію створення парку «Олександрія» в м. Біла Церква та основні етапи його розбудови протягом більш як 200 років. Розглянуто процес становлення його як науково-дослідної установи після підпорядкування в 1946 році Академії наук України. Підбито підсумки інтродукції рослин, дано характеристику науковій тематики та визначено основні напрями подальших наукових досліджень.

Датою заснування дендропарку «Олександрія» в м. Біла Церква визнано 1793 рік [1]. Для проектування парку та впорядкування його території були залучені відомі в Європі архітектори-паркобудівники. Першим садівником в «Олександрії» був француз Мюффо, який склав первісний план і розпочав його втілення в життя. Під його керівництвом були організовані групові і рядові насадження біля комплексу павільйонів та літнього палацу і створено перші декоративні споруди [10]. Після Мюффо над створенням парку працювали ще три садівники: Штунге, Бартецький та Вітт, а потім будівництво парку тривало під керівництвом садівника А. Енса, який працював в «Олександрії» з 1815 р. протягом більш ніж 50 років. За цей час виконано значний обсяг робіт зі створення паркових насаджень, організації алейної мережі, а також з благоустрою парку.

Темпи будівельних робіт зі створення нового парку пришвидшилися після того, як графи Браницькі переїхали у Білу Церкву на постійне місце проживання. Це сталося у 1796 р. після смерті Катерини II.

З первісного плану забудови парку (рис. 1) видно, що він має трохи видовжену конфігурацію, яка за формою нагадує неправильну трапецію з розміром боків: північний (при Сквирському шляху) — 1980 м, південний

(по р. Рось) — 1760 м, східний (вздовж межі з містом) — 880 м, західний (вздовж межі з новою територією) — 1520 м.

Уся територія має плавний нахил до р. Рось і характеризується перепадом висот, який становить 27 м (від 79-ої до 106-ої горизонталі). Парк перетинають три балки: Східна, Середня, Західна, які мають підземні виходи джерельних вод.

Вихідним пунктом планування парку був комплекс жилих павільйонів резиденції Браницьких, до складу якого входили: літній палац «Аустерія», одноповерховий танцювальний павільйон Т-подібної форми, 4 двоповерхові павільйони. Ці будинки були повернені фасадами у бік парку і з'єднувалися між собою зеленими тунелями з грабів зі штучно зігнутими кронами. До цього центру прив'язана основна планувальна сітка парку, яка підпорядкована ландшафту і не є домінуючим елементом композиції. Вона організовує зв'язок між видовими точками та архітектурними спорудами парку, розміщення яких також підпорядковане природним умовам ландшафту. Тому лише декілька алей (Головна, Липова, Ялинова, Березова, Соснова) одержали прямолінійні напрями і слугували для основних проїздів або проходів до важливих видових точок або архітектурних споруд.

Поряд з комплексом павільйонів та літнім палацом із західного боку посаджено сад, оточений мурованою стіною для захис-

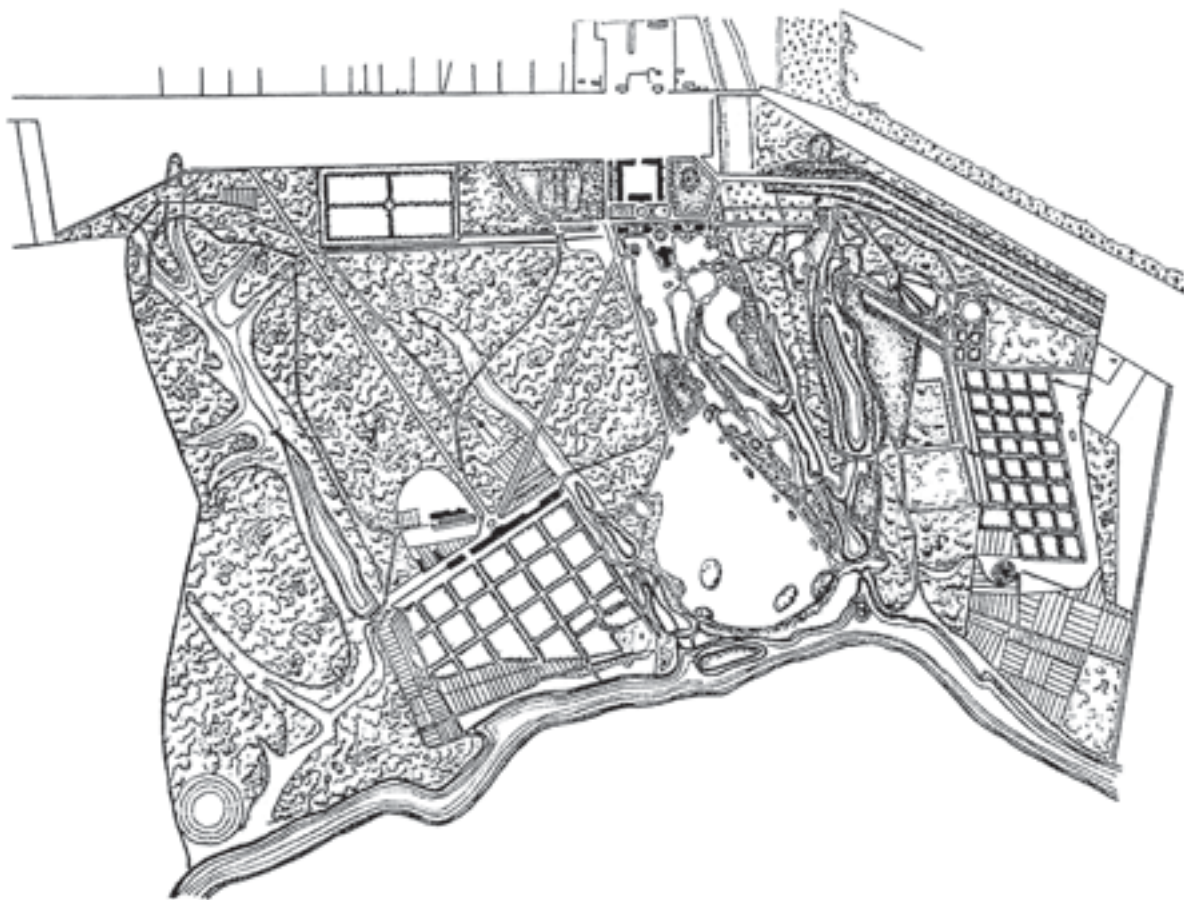

Рис. 1. Генеральний план «Олександрії», 1858 р.

ту теплолюбних плодових дерев від холодних вітрів; зі східного боку розташовано меморіальні об'єкти: колона «Пелікан», сад Потьомкіна, «Клини», сад Катерини II, Російський сад. Сад Потьомкіна був огорожений і мав у центрі велику круглу площадку, де розміщено павільйон «Ротонда». До саду Потьомкіна примикає ділянка «Клини», яка складалась із системи доріжок, що були обмежені еліптичною кривою і розходились у вигляді променів від круглої площадки. В центрі цієї площадки розташовувалася бронзова статуя Юпітера. Форма ділянки «Клини», утворена променеподібними доріжками, нагадує мушлю.

На відстані 500 м від «Дідинця» розташовано економічний двір — правління еко-

нома, який відав лише парковим господарством (управитель усіма маєтностями мав резиденцію у Білій Церкві). Тут було розташоване житло постійних працівників, майстерні, оранжерею та квітникове господарство, фруктовий сад, поруч — рибні стави.

Західна частина парку, третина всієї паркової території, відмежована дорогою від економічного двору до Сквирського шляху, була відведена під мисливські угіддя — звіринець і слугувала лісопарком.

Решта території була визначена під художню частину паркових влаштувань. До них належать Мала і Велика галявини з прилеглими архітектурними спорудами: Колонада «Луна», «Руїни», «Китайський

Рис. 2. «Аустерія» після перебудови. 1914 р.

місток», «Арочний місток», острів «Марії», острів «Срібний серпанок», фонтани, водоспади та інші малі архітектурні форми. Разом з галявинами та дібровою, ставками і річкою Рось вони утворили чудовий парковий ансамбль, який став одним з найкращих не тільки в Україні, а й у Європі.

За первісним планом на території парку було запроектовано діброву на базі існуючого вікового дубового гаю. Більшість паркових влаштувань (галявини, зелені масиви, водні плеса) запроектовано у формі вільних природних конфігурацій, так само як і алеї-дороги, що їх оточують або зв'язують між собою. Такими є Діброва, Велика і Мала галявини, пейзажі понад річкою Рось, озера та ін.

Отже, на початку XIX ст. «Олександрія» являла собою прекрасний ландшафтний парк з елементами регулярного стилю біля основних архітектурних споруд.

Утримання парків, особливо великих, завжди потребує багато коштів. Тому «Олександрія» до скасування кріпосного права, коли була дармова робоча сила, розвивалась і підтримувалась у гарному стані. Після скасування панщини, коли за роботу потрібно було платити, художній образ парку погіршується. Занепала дорожня мережа, протоки островів замулилися, острови злилися з суцільним берегом. Проте частина композицій — Велика і Мала галявини, Діброва, Ялинова алея — ще несуть ландшафтне навантаження, хоч і вони значно деградували та потребують реконструкції.

На початку XX століття було перебудовано палац (рис. 2). Закладено нову Ялинову алею на Палієвій горі, насадження каштанів поблизу у вигляді півкола. Після 1905 року розбудова парку припинилася. З цього часу відбувався поступовий занепад, а громадянська війна, іноземна інтервенція 1917–1920 рр. та Велика Вітчизняна війна довершили руйнування парку.

Починаючи з 1914 р. і до 1946 р. жодних робіт з культурного догляду паркової рослинності не проводили. Відмирили солітери й групи вікових дерев. Густі куртини на «Клинах», Великій галявині та в Діброві поріділи. Водночас на рідколіссі — зона «Дідинця», садів Катерини II та Потьомкіна — все вкрилося густим самосівом, знівелювавши попередній художній образ цих ділянок парку.

Руїни споруд — палацу, флігелів, танцювального павільйону — заростали самосійними деревами клена, ясена і тополі. Нині такі дерева мають вік від 20 до 90 років.

У 1920 р., після організації Білоцерківського сільськогосподарського технікуму, місцевими земельними органами парк передано в його користування. А з 1921 р. «Олександрія» стає основною базою його навчально-дослідного господарства та отримує нову назву — парк ім. Ч.Г. Раковського.

Виходячи з потреб відбудови господарства, час від часу поволі «на цеглу» розбирали зруйновані або напівзруйновані споруди, вирубували дерева. Площу парку використовували не з декоративною метою, а для добування деревинної маси.

Ще більшої руйнації парк зазнав після прийняття Білоцерківським окружним виконавчим комітетом в лютому 1928 р. рішення про будівництво на території парку водогону для міста. На таке рішення не вплинуло навіть роз'яснення наркомату освіти, якому належав парк, про неможливість розташування водоспоруджень у центрі парку «Олександрія» (він отримав

стару назву, бо 1927 р. Раковського виключили з партії). Зовнішній вигляд «Турецького будиночка» було змінено; через весь парк зроблено просіку, внаслідок чого знищено рідкісні дерева; посередині парку над р. Рось побудовано водогін, від якого через увесь парк зроблено прокладку водогінних труб на глибині 2 м; дорогу головної алеї парку було повністю зруйновано під час доставки будівельних матеріалів для водогону.

Щоб краще зрозуміти становище, в якому опинилася наприкінці 1920-х років «Олександрія», можна звернутися до звіту про відрядження в Білу Церкву заступника завідувача соціалістичного музею М.Г. Філянського: «Парк Білоцерківський, що разом з садом III Інтернаціоналу (нинішня «Софіївка» в Умані) належить до найвидатніших парків УРСР, перебуває в стані повного хаосу й мерзоти запустіння. Німці вивезли найголовніші речі декоративної скульптури, частина її валяється на дні ставків, вази й колони знівечено, розкидано по площі парку, останки будов залишаються абсолютно без будь-якого ремонту. Дерево вирубується на потреби агрошколи, стежки заросли бур'янами, ставки без догляду, фонтани й водоспади засмічено, забруднено. Є тенденції з боку місцевої адміністрації знести й ті будови, що їх можна ще реставрувати, між якими пам'ятники високої художньої вартості» [11]. Автор не помилився, бо наступними роками всі архітектурні споруди були розібрані до основи.

«Олександрія» — колишня перлина, на яку приїжджали подивитися царі та вельможі, поети та філософи, художники та музиканти, була зруйнована й пограбована у період громадянської війни та інтервенції і повільно гинула від безгосподарності.

Постановою від 10 квітня 1946 р. Рада Міністрів СРСР передала дендропарк у відання Академії наук України. З цього часу розпочинаються роботи з відбудови парку. У 1953 р. «Олександрію» передано для науково-методичного керівництва Цент-

ральному республіканському ботанічному саду Академії наук УРСР.

За період з 1953 по 1993 роки проведено велику роботу з впорядкування зелених насаджень парку, які збереглися. Посаджено нові дерева у східній частині парку за проектом І.Г. Дерія, а в західній частині насаджено колекційний горіховий сад. Створено колекційну ділянку гарноквітучих чагарників, ліквідовано випадкові дороги та стежки, які з'явилися в парку в результаті бездоглядності, а також проведено ремонт старої алейно-дорожньої мережі.

За проектом і під керівництвом архітектора Д.М. Криворучка відбудовано низку архітектурних споруд: Головний вхід, Ротонду, Колону суму, Колонаду «Луна», Китайський місток, Арочний місток, «Руїни», Великий водоспад, фонтани та ін. Заново збудовано: Господарський в'їзд, джерело «Лев», круглу альтанку в західній частині парку, пам'ятний знак С. Палію на Палієвій горі, муровану альтанку в східній частині парку, металеву альтанку над ставом «Дзеркальний», скульптурні групи «Потерчата» та «Той, хто в скелі сидить» [5]. Слід зазначити як велику заслугу архітектора Д.М. Криворучка щодо відбудови архітектурних споруд парку, так і помилки, припущені ним, коли в класичний стиль «Олександрії» почали вводити нові тематичні композиції за мотивами Лесі Українки («Потерчата», «Той, хто в скелі сидить» та багато інших). На роботу в «Олександрію» були запрошені талановиті спеціалісти-паркознавці: М.М. Грисюк, П.Е. Балковський, Т.М. Черевченко, І.Г. Дерій та багато інших, які протягом багатьох десятиліть працювали над відновленням паркового ансамблю, а також перетворенням його зі структури індивідуального користування на структуру користування громадського. Адже «Олександрію» щорічно почали масово відвідувати десятки тисяч екскурсантів і мешканців міста. Багато уваги було приділено вирішенню проблеми зменшення деградації діброви та соснових насаджень

Великої галявини і Соснової алеї. Вивчалися питання оптимізації насаджень парку за допомогою інтродукованих рослин [2, 3].

Протягом останнього десятиліття адміністрацією дендропарку розпочато масштабні роботи з реставрації архітектурних споруд — Колонада «Луна», павільйон «Ротонда», Турецький будиночок, Колона «Пелікан» і відновлення та оптимізації паркових композицій «Варна», «Царський сад», Сад «Мур», Острів троянд та багатьох інших.

Останніми роками колектив парку працює над питаннями збереження неповторного паркового ансамблю «Олександрії», вікових насаджень та композицій, створених на їх основі. Види та сорти рослин, які зростають в «Олександрії», належать до Національного надбання України, тому одним з пріоритетних напрямів наукової роботи є збереження та збагачення фітогенотипу парку.

У 2005 році адміністрацією парку розроблено, затверджено в НАН України і погоджено з Міністерством охорони навколишнього середовища України «Проект організації території». На сьогодні це основний документ, згідно з яким повинна працювати академічна наукова установа природно-заповідного профілю. При розробці цього проекту детально досліджено сучасні природні умови, ландшафти території, рослинність (природну та інтродуковану), видовий і культиварний склад колекцій, розсадники, тваринний світ. Проаналізовано екологічний та санітарний стан території дендропарку. В «Олександрії» це питання дуже актуальне в зв'язку з забрудненням частини території техногенними забруднювачами, які потрапляють в ґрунтові води з території військової бази: 6-валентним хромом, нафтопродуктами та азотовмісними сполуками (NH_4 , NO_2 , NO_3). Намічено шляхи покращення екологічного стану. Досліджено існуючу забудову, інженерні мережі. Проведено нове зонування території. Визначено основні напрями науково-дослідної, еколого-просвітницької діяльності та

розвитку туризму на період до 2020 року. Велику увагу приділено оптимізації історичних паркових композицій за рахунок видалення самосійних рослин, відновлення алейної сітки, малих архітектурних форм, квітників і таксономічного складу насаджень. Усі роботи проводяться згідно з основними положеннями міжнародних хартій з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць та існуючих садів [6, 7].

За даними інвентаризації 2007 р. [4], систематичний склад деревних рослин представлений 2 відділами, 39 порядками, 58 родинами, 138 родами, 549 видами, 10 різновидностями, 31 гібридом, 402 культиварами. Всього 990 колекційних одиниць. Голонасінні (Pinophyta) представлені 5 родинами, з яких найчисленнішою є родина Cupressaceae — 135 таксонів, наступна за чисельністю — Pinaceae — 82 види та культивари [8, 9]. З покритонасінних (Magnoliophyta) найбільшою кількістю видів представлена родина Rosaceae — 244 таксона. 15 родин представлені 1 родом і 1 видом. З відділа Pinophyta найчисленнішими є роди: *Juniperus* L. — 11 видів та 68 культиварів, *Chamaecyparis* Spach — 3 види і 17 культиварів, *Thuja* (L.) Tourn. — 2 види і 31 культивар, *Pinus* L. — 16 видів, 3 різновиди та 7 культиварів, *Picea* Dietr. — 14 видів, 1 різновидність та 28 культиварів. З відділа Magnoliophyta найбільшою кількістю систематичних одиниць представлені роди: *Crataegus* L. — 28 видів, 2 різновидності і 4 культивари, *Spiraea* L. — 24 види, 4 культивари, *Rosa* L. — 11 видів і 45 сортів, *Caragana* Lam. — 14 видів, 1 форма, *Chamaecytisus* L. — 14 видів, *Lonicera* L. — 15 видів, 1 різновидність та 7 форм, *Syringa* L. — 9 видів і 32 сорти, *Philadelphus* L. — 24 види та 6 форм, *Deutzia* Thunb. — 10 видів і 3 форми. В колекції представлено 15 видів рідкісних рослин, занесених до Червоної книги України (1996).

На території парку, поряд з рослинами природної флори України, культивується

велика кількість екзотичних інтродукованих рослин. Причому вік окремих екзотів, таких як тюльпанове дерево, сосна Веймутова, сосна чорна та інших, — понад 200 років.

Наукові співробітники дендропарку працюють над виконанням трьох науково-дослідних тем: фундаментальних — «Збереження і раціональне використання фітогенотипу дендропарку «Олександрія» НАН України на початку XXI ст.» та «Інтродукційне вивчення видового і формового різноманіття роду *Taxus* L. та розробка методів культивування *in vitro*», прикладної — «Інтродукція, вивчення та формування експозиції перспективних сортів роду *Rosa* L. в дендропарку «Олександрія» НАН України».

За програмою «Національне надбання» проводяться дослідження на тему: «Генетичний фонд деревних, чагарникових, трав'янистих і квітникових рослин дендропарку «Олександрія».

До наукової тематики включено також питання збереження та збагачення фіторізноманіття рослин у Лісостепу України.

Окремо вивчаються питання охорони рідкісних та зникаючих видів, занесених до Червоної книги України. На відміну від подібних досліджень у дендропарку «Софіївка» або Національному ботанічному саду ім. М.М. Гришка, територія дендропарку «Олександрія» дозволяє проводити подібні дослідження на популяційному рівні, що є особливо цінним.

Дендропарк «Олександрія» має найбільшу площу серед академічних ботанічних садів та дендропарків України, яка становить 400,67 га (в 2008 році Указом Президента України з метою подальшого розвитку дендропарку «Олександрія» його площу було збільшено на 103,67 га).

Щороку дендропарк відвідують понад 1 млн людей.

Дендропарком укладено договори про наукове співробітництво з Міжвідомчим науково-технічним центром «Агробіотех» НАН України і МОН України, Білоцерківським національним аграрним університе-

том, Інститутом гідробіології НАН України, Інститутом помології ім. Л.П. Симиренка УААН, Ботанічним садом Національного університету біоресурсів та природокористування України, Міністерством аграрної політики України.

На базі дендропарку проходять практику студенти Білоцерківського національного аграрного університету, Київського національного університету культури і мистецтв, Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, ПВНЗ «Мистецький інститут художнього моделювання та дизайну ім. Сальвадора Далі», Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ ВМУЗоЛ «Україна», Київського національного університету будівництва та архітектури.

Завдяки успішній господарській діяльності грошові надходження дендропарку становлять близько 1,5 млн грн., що дає змогу утримувати в належному санітарно-естетичному стані всю територію, придбавати необхідні матеріали, обладнання. Всі господарчі та накладні витрати на наукові дослідження здійснюються зі спеціального фонду Державного бюджету.

1. Галкін С.І., Гурковська О.Л., Чернецький Є.А. Структура та символіка старовинного парку «Олександрія». — Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2005. — 96 с.

2. Гришук М.М. Олександрія — зелена скарбниця. — К.: Будівельник, 1965. — 96 с.

3. Гришук М.М. Парк «Олександрія». — К.: Наук. думка, 1969. — 72 с.

4. Каталог деревних рослин дендрологічного парку «Олександрія» НАН України / За ред. С.І. Галкіна. — Біла Церква, 2008. — 27 с.

5. Криворучко Д.М. Олександрія. — К.: Будівельник, 1979. — 96 с.

6. Міжнародна хартія з охорони історичних садів (Флорентійська хартія, 1981 р.) // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 55–57.

7. Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія, 1964 р.) // Там само. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 52–55.

8. Рубіс В.Л. Видовий та формовий склад роду *Chamaecyparis* Spach в дендрологічному парку «Олександрія» НАН України // Вісн. Білоцерк. держ. аграр. ун-ту. — 2008. — Вип. 54. — С. 109–113.

9. Рубіс В.Л. Колекційний фонд культиварів *Thuja occidentalis* L. в дендрологічному парку «Олександрія» НАН України // Інтродукція рослин. — 2009. — № 2. — С. 21–27.

10. Салатич А.К. Парк Олександрія / За заг. ред. О.Л. Липи. — К.: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1949. — 105 с.

11. Ярмола О. Парк «Олександрія» в 1920-х — на початку 1930-х років (До проблеми охорони пам'яток культури та природи на Білоцерківщині) // Поросся: Студії з історії Південної Київщини. — Біла Церква: Мустанг, 1999. — Т. 1. — С. 86–109.

Рекомендувала до друку С.В. Клименко

С.І. Галкін

Государственный дендрологический парк «Александрия» НАН Украины, Украина, Киевская область, г. Белая Церковь

ГОСУДАРСТВЕННИЙ ДЕНДРОЛОГИЧЕСКИЙ ПАРК «АЛЕКСАНДРИЯ» НАН УКРАИНЫ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

На основании архивных материалов изучены история создания парка «Александрия» в г. Бе-

лая Церковь и основные этапы его строительства на протяжении более чем 200 лет. Рассмотрен процесс становления его как научно-исследовательского учреждения после подчинения в 1946 году Академии наук Украины. Подведены итоги интродукции растений, дана характеристика научной тематики и определены основные направления дальнейших научных исследований.

S.I. Galkin

State Dendrological Park *Alexandria*, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, Bila Tserkva

STATE DENDROLOGICAL PARK ALEXANDRIA OF THE NAS OF UKRAINE: HISTORY AND THE MODERN STATE

On the basis of archival materials the history of the creation of the park *Alexandria* and the main stages of building on an extent more than 200 years are studied. Process of its formation as research establishment after submission in 1946 of academy of sciences of Ukraine is considered. Are summed up introduction of the plants, the characteristic of scientific theses is made and the basic directions of the further scientific researchers are defined.